Ferenc pápa

Vágyva vágytam

apostoli levele
a püspököknek, papoknak, diakónusoknak
a megszentelt életet élő férfiaknak és nőknek
és minden hívő embernek
Isten népének liturgikus formációjáról

Desiderio desideravi
hoc Pascha manducare vobiscum,
antequam patiar (Lk 22,15)

1. Drága testvéreim,
ezzel a levéllel mindannyiótokhoz szeretnék eljutni – mivel a püspököknek már írtam a *Traditionis custodes* motu proprio kiadása után -, és azért írok, hogy megosszak veletek néhány gondolatot a liturgiáról, mely az Egyház életének alapvető dimenziója. A téma hatalmas, és mindig minden egyes aspektusában figyelmet érdemel. Ezt előre bocsátva, jelen levéllel nem kívánom kimerítően kezelni a kérdéskört. Egyszerűen csak néhány olyan gondolatindító vagy gondolatébresztő ötletet szeretnék adni, amelyek segíthetnek a keresztény ünneplés szépségének és igazságának szemlélésében.

A liturgia: a „ma" az üdvösség történtében
2. *„Vágyva vágytam arra, hogy elfogyasszam veletek ezt a húsvéti vacsorát, mielőtt szenvednék."* (Lk 22,15) Jézusnak ezek a szavai - amelyekkel az utolsó vacsoráról szóló beszámoló kezdődik – képezik azt a rést, amelyen keresztül meglepő lehetőség nyílik megérteni annak a szeretetnek mélységét, amellyel a Szentháromság személyei viseltetnek irántunk.

3. Pétert és Jánost azért küldték, hogy előkészületeket tegyenek arra a húsvéti vacsorára, de valójában az egész teremtés, az egész történelem - amely végül is azon volt, hogy az üdvösség történelmeként táruljon fel - hatalmas előkészület volt erre a Vacsorára. Péter és a többiek jelen vannak annál az asztalnál, tudatlanul és mégis szükségszerűen. Szükségszerűen, mert minden ajándékhoz - ahhoz hogy ajándék legyen - kell, hogy legyen valaki, aki hajlandó befogadni. Ebben az esetben végtelen az aránytalanság az ajándék mérhetetlensége és annak kicsinysége között, aki befogadja, és ez nem tud nem meglepni bennünket. Ennek ellenére az Úr irgalmából, az ajándék az apostolokra van bízva, hogy eljusson minden férfihoz és nőhöz.

4. Senki sem érdemelte ki, hogy helyet kapjon azon a Vacsorán. Mindenki meghívást kapott. Vagy jobban mondva: mindenkit oda vonzott Jézusnak az a lángoló vágya, hogy velük költse el azt a húsvéti vacsorát. Tudta, hogy Ő a pászkavacsora báránya; tudta, hogy Ő a Pászka. Ez a tökéletes újdonsága, az abszolút eredetisége annak a Vacsorának, az egyetlen igazán új dolog a történelemben, ami azt a Vacsorát egyedivé és éppen ezért „az Utolsó Vacsorává", megismételhetetlenné teszi. Mindazonáltal az Ő végtelen vágya, hogy

újra megteremtse velünk azt a közösséget, amely az Ő eredeti terve volt és marad, nem teljesül mindaddig, amíg minden férfi és nő, *minden törzsből, nyelvből, népből és nemzetből* (Jel 5,9) nem eszik az Ő testéből és nem iszik az Ő véréből. Ezért ugyanez a vacsora jelenvalóvá lesz az Eucharisztia ünneplésében, amíg Ő újra el nem jön.

5. A világ még nem tudja, de a *Bárány menyegzős lakomájára* (Jel 19,9) mindenki meghívást kap. A lakomára való bebocsátáshoz csupán a hit menyegzős ruhája szükséges, amely az Ő igéjének hallásából származik (vö. Róm 10,17). Az Egyház szabja ezt a fehér, *a Bárány vérében megmosott* (vö. Jel 7,14) ruhát. Egy pillanatnyi nyugalmat sem szabadna megengednünk magunknak, tudván, hogy még mindig nem kapta meg mindenki a meghívást erre a Vacsorára, vagy tudva, hogy mások az emberi élet fordulataiban elfelejtették, vagy elvesztették azt. Ezért fogalmaztam meg: „Olyan missziós választásról álmodom, amely képes átformálni mindent, hogy a szokások, stílusok, időbeosztások, nyelvezetek és minden egyházi struktúra inkább a mai világ evangelizálására alkalmas csatornává váljon, mintsem az önfenntartás eszköze legyen.” (*Evangelii gaudium*, 27). Azért, hogy mindenki helyet foglalhasson a Bárány áldozati lakomáján, és belőle élhessen.

6. Mielőtt válaszolnánk meghívására - jóval azelőtt! - ott van az Ő vágya irántunk. Lehet, hogy nem is vagyunk tudatában, de minden alkalommal, amikor misére megyünk, a fő ok az, hogy az Ő utánunk való vágyakozása vonz oda bennünket. A mi részünkről a lehetséges válasz - amely egyben a legigényesebb aszkézis is -, állandóan abban áll, hogy kapitulálunk e szeretet számára. Abban, hogy hagyjuk magunkat vonzani általa. Bizonyos, hogy Krisztus Testével és Vérével való közösségünket Ő már az Utolsó Vacsorán is vágyta.

7. A megtört Kenyér tartalma Jézus keresztje, az Ő Atya iránti szeretetből fakadó, engedelmességből meghozott áldozata. Ha nem lett volna számunkra az Utolsó Vacsora, vagyis ha nem lett volna az Ő halálának rituális elővételezése, akkor soha nem lettünk volna képesek felfogni, hogy az Ő halálos ítéletének végrehajtása valójában a tökéletes, az Atyának tetsző imádat cselekedete, az egyetlen igazi istentisztelet, az egyetlen igazi liturgia. Alig néhány órával utána az apostolok Jézus keresztjében ismerhették volna fel, ha el tudták volna viselni annak súlyát, mit jelentett Jézus számára, amikor azt mondta: "felajánlott test", „kiontott vér”. Erre emlékezünk minden Eucharisztiában. Amikor a Feltámadott visszatér a halálból, hogy megtörje a kenyeret az emmauszi tanítványoknak, és övéinek, akik visszamentek halászni - és nem embereket keresni - a Galileai-tengerre, a kenyértörésnek ez a gesztusa felnyitja a szemüket. Meggyógyítja őket a kereszt borzalma által okozott vakságból, és képessé teszi őket arra, hogy „lássák” a Feltámadottat, hogy higgyenek a feltámadásban.

8. Ha pünkösd után valahogyan Jeruzsálembe érkeztünk volna, és nem csak a Názáreti Jézusról való információszerzés vágyát éreztük volna, hanem inkább azt, hogy még találkozhassunk vele, nem lett volna más lehetőségünk, mint hogy felkeressük tanítványait, hogy hallhassuk szavait és lássuk gesztusait, elevenebben, mint valaha. Nem lett volna más lehetőségünk a vele történő, valódi találkozásra, mint az ünneplő közösségé. Ezért az Egyház mindig is legdrágább kincseként őrizte az Úr parancsát: „Ezt cselekedjétek az én emlékezetemre”.

9. Az Egyház kezdettől fogva tudatában volt annak, hogy itt nem az Úr Vacsorájának bármennyire is szent ábrázolásáról van szó. Ennek nem lett volna értelme. Senki sem

gondolhatott arra, hogy - különösen Mária, az Úr Anyja szeme láttára - "színpadra állítsa" a Mester életének e legmagasabb pillanatát. Az Egyház a Szentlélek által megvilágosítva kezdettől fogva megértette, hogy ami Jézusban látható volt, ami szemmel érzékelhető és kézzel megérinthető, szavai és gesztusai, a megtestesült Ige konkrétsága - minden átment őbelőle a szentségek ünneplésébe. [1]

A liturgia: a Krisztussal való találkozás helye

10. Ebben rejlik a liturgia minden erőteljes szépsége. Ha a feltámadás számunkra csak egy fogalom, egy idea, egy gondolat lenne; ha a Feltámadott számunkra csak egy másik személy emlékének felidézése lenne, bármennyire hiteles is, mint például az apostoloké; ha nem adatna meg számunkra a vele való valódi találkozás lehetősége is, az azt jelentené, hogy a testté lett Ige újdonságát teljesen kiüresítettnek nyilvánítanánk. Ehelyett a megtestesülés nemcsak hogy az egyetlen, mindig új esemény, amelyet a történelem ismer, hanem maga a módszer is, amelyet a Szentháromság választott, hogy megnyissa számunkra a közösség útját. A keresztény hit az vagy találkozás vele, az Élővel, vagy nem létezik.

11. A liturgia biztosítja számunkra ennek a találkozásnak lehetőségét. Semmi szükségünk nincs az Utolsó vacsora homályos emlékére: jelen kell lennünk azon a vacsorán, hogy hallhassuk a hangját, hogy ehessük az Ő Testét és igyuk az Ő Vérét. Szükségünk van Őrá. Az Eucharisztiában és az összes szentségben biztosítva van számunkra a lehetőség, hogy találkozzunk az Úr Jézussal, hogy az Ő Húsvétjának ereje elérjen minket. Jézus áldozatának üdvözítő ereje, minden szava, minden gesztusa, tekintete és érzése eljut hozzánk a szentségek ünneplése által. Én vagyok Nikodémus; a szamariai asszony; a kafarnaumi démonoktól megszállt ember; a béna Péter házában; a bűnös asszony, akinek megbocsátottak; a vérzésektől szenvedő asszony; Jairus leánya; a jerikói vak; Zakeus; Lázár; a lator és Péter, akik megbocsátást nyertek. Az Úr Jézus, *feláldozva önmagát nem hal meg soha többé, halálában lett örökkön élő áldozat* [2], továbbra is megbocsát nekünk, meggyógyít minket, megment minket a szentségek erejével. Ez a konkrét módja annak, ahogyan megtestesülése által szeret minket. Ez az a mód, ahogyan kielégíti saját szomjúságát irántunk, amelyet a keresztről hirdetett. (Jn 19,28)

12. Első találkozásunk az Ő húsvéti tettével az az esemény, amely minden hívő életén jelet hagy: a keresztségünk. Ez nem az Ő gondolataihoz való szellemi ragaszkodás vagy az általa előírt magatartási kódexszel való egyetértés. Sokkal inkább az Ő szenvedésébe, halálába, feltámadásába és mennybemenetelébe való belemerülés, az Ő húsvéti tettébe való belemerülés. Ez nem varázslat. A mágia a szentségek logikájának ellentéte, mert a mágia úgy tesz, mintha hatalma lenne Isten felett, és ezért a Kísértőtől származik. A megtestesüléssel tökéletes folytonosságban, a Lélek jelenléte és működése révén megadatik számunkra a Krisztusban való meghalás és feltámadás lehetősége.

13. Milyen megható, ahogyan ez történik. A keresztség vízének megáldásakor mondott ima [3] feltárja előttünk, hogy Isten a vizet pontosan a keresztségre való tekintettel teremtette. Ez azt jelenti, hogy amikor Isten megteremtette a vizet, mindannyiunk megkeresztelkedésére gondolt, és ugyanez a gondolat végigkísérte őt üdvösségtörténeti cselekvése során minden alkalommal, amikor pontos szándékkal a vizet használta fel üdvözítő munkájához. Mintha a vizet - miután először is megteremtette - tökéletesíteni akarta volna azzal, hogy végül a keresztség vizévé teszi. Így akarta megtölteni a víz színe

fölött lebegő Lelkének mozdulatával (Ter 1,2), hogy a vízben rejtve legyen a megszentelő erő. A vizet arra használta, hogy az özönvíz által megújítsa az emberiséget (Ter 6,1-9,29). Ő irányította a vizet, szétválasztotta, hogy megnyissa a szabadság útját a Vörös-tengeren keresztül (vö. Kiv 14). Megszentelte azt a Jordánban, belemártva az Ige Lélekkel átitatott testét (vö. Mt 3,13-17; Mk 1,9-11; Lk 3,21-22). A végén összekeverte Fiának vérével, a Lélek ajándékával, amely elválaszthatatlanul egyesült az értünk megölt Bárány életének és halálának ajándékával, és átszúrt oldalából kiöntötte ránk (Jn 19,34). És ebbe a vízbe merültünk, hogy ereje által beilleszkedjünk Krisztus testébe, és vele együtt feltámadjunk a halhatatlan életre. (vö. Róm 6,1-11)

Az Egyház: Krisztus testének szentsége

14. Amint a II. Vatikáni Zsinat emlékeztetett bennünket (vö. *Sacrosanctum Concilium*, 5), a Szentírásra, az atyákra és a liturgiára - a hiteles hagyomány pilléreire - hivatkozva, *Krisztus oldalából, amikor a kereszten a halál álmát aludta, „az egész Egyház csodálatos szentsége" származott*. [4] A párhuzam az első Ádám és az új Ádám között szembetűnő: ahogyan az első Ádám oldalából, miután mély álomba merítette, Isten előhozza Évát, úgy az új Ádám oldalából is, aki a kereszten aludta a halál álmát, megszületik az új Éva: az Egyház. Meghökkentőek számunkra a szavak, melyeket az új Ádám a sajátjaként mond ki az Egyházra tekintve: „Ez végre csont az én csontomból, és hús az én húsomból" (Ter 2,23). Mert miután hittünk az Igében és leereszkedtünk a keresztség vizébe, az Ő csontjainak csontjaivá és testének húsává lettünk.

15. E betagozódás nélkül nincs lehetőségünk arra, hogy megéljük az Isten iránti kultusz teljességét. Valójában az istentiszteletnek csak egyetlen, tökéletes és az Atyának tetsző cselekedete van; nevezetesen a Fiú engedelmessége, amelynek mértéke az Ő kereszthalála. Az egyetlen lehetőség, hogy részt vehessünk az Ő áldozatában, az, hogy fiakká válunk a Fiúban. Ez az az ajándék, amelyet kaptunk. A liturgiában cselekvő alany mindig és kizárólag Krisztus-Egyház, Krisztus misztikus Teste.

A liturgia teológiai értelme

16. A zsinatnak - és az azt megelőző liturgikus mozgalomnak - köszönhetjük a liturgia teológiai értelmének és az Egyház életében betöltött jelentőségének újrafelfedezését. Ahogy a *Sacrosanctum Concilium*ban megfogalmazott általános elvek alapvetőek voltak a reform számára, úgy továbbra is alapvetőek ennek a teljes, tudatos, tevékeny és gyümölcsöző ünneplésnek az előmozdítása szempontjából (vö. *Sacrosanctum Concilium*, 11 és 14), „ez ugyanis az első és nélkülözhetetlen forrás, amelyből a hívek az igazi keresztény lelkületet merítik" (*Sacrosanctum Concilium*, 14). Ezzel a levéllel egyszerűen arra szeretném meghívni az egész Egyházat, hogy fedezze fel újra, őrizze és élje meg a keresztény ünneplés igazságát és erejét. Azt akarom, hogy a keresztény ünneplés szépségét és az Egyház életére gyakorolt szükséges következményeit ne rontsa el értékének felületes és megkurtított megértése, vagy - ami még rosszabb - kihasználása valamilyen ideológiai vízió szolgálatában, bármilyen árnyalatú is legyen az. Jézus főpapi imája az utolsó vacsorán, hogy mindnyájan egyek legyenek (Jn 17,21), minden megosztottságunkat megítéli a megtört kenyér, *az irgalmasság szentsége, az egység jele, a szeretet köteléke* által. [5]

A liturgia: a spirituális világiasság mérgének ellenszere

17. Többször felhívtam már a figyelmet egy, az Egyház életére veszélyes kísértésre, amelyet „spirituális világiasság"-ként neveztem el. Az *Evangelii gaudium* apostoli buzdításban (93-

97) hosszasan beszéltem erről, kiemelve a gnoszticizmust és a neopelagianizmust mint két, egymáshoz kapcsolódó változatot, amelyek ezt táplálják.

Az első a keresztény hitet szubjektivizmussá zsugorítja, „ahol a személy lényegében bezárva marad saját érzelmei és sajátos gondolkodása immanenciájába" (*Evangelii gaudium,* 94). A második kiiktatja a kegyelem szerepét, és „teret nyit a nárcisztikus és tekintélyelvű elitizmus előtt, ahol evangelizáció helyett csak elemzik és kategorizálják a többi embert. Ahelyett hogy megkönnyítenék a kegyelem munkálkodását, a kontrollra pazarolják el energiáikat" (*Evangelii gaudium,* 94).

A kereszténység e torz formái katasztrofális következményekkel járhatnak az Egyház életére nézve.

18. Abból, amit fentebb felidéztem, világos, hogy a liturgia természeténél fogva a leghatékonyabb ellenszer ezekkel a mérgekkel szemben. Nyilvánvaló, hogy a liturgiáról a maga teológiai értelmében beszélek, és semmiképpen sem - ahogyan már XII. Pius is megerősítette - mint díszítő szertartásokról vagy a kultuszt szabályozó törvények és előírások puszta összességéről. [6]

19. Ha a gnoszticizmus megrészegít bennünket a szubjektivizmus mérgével, a liturgikus ünneplés kiszabadít a saját érvelés és érzés által táplált önhivatkozás börtönéből. Az ünneplés cselekedete nem az egyéné, hanem a Krisztus-Egyházé, a Krisztusban egyesült hívek összességéé. A liturgia nem "én", hanem "mi", és e "mi" terjedelmének bármilyen korlátozása mindig démoni. A liturgia nem hagy minket magunkra, hogy Isten misztériumának egyéni, feltételezett ismeretét keressük. Inkább kézen fog bennünket, együtt, közösségként, hogy bevezessen a misztériumba, amelyet az Ige és a szentségi jelek tárnak elénk. És teszi ezt Isten minden cselekedetével összhangban, a megtestesülés útját követve, vagyis a test szimbolikus nyelvén keresztül, amely kiterjed a térben és időben lévő dolgokra.

20. Ha a neopelagianizmus megrészegít bennünket a saját erőfeszítéseink által kiérdemelt üdvösség feltételezésével, akkor a liturgikus ünneplés megtisztít bennünket, hirdetve a hitben elnyert üdvösség ajándékának ingyenességét. Az eucharisztikus áldozatban való részvétel nem a saját érdemünk, mintha emiatt dicsekedhetnénk Isten vagy testvéreink előtt. Minden ünneplés kezdete emlékeztet arra, hogy ki vagyok, arra kér, hogy valljam meg bűneimet, és arra hív, hogy könyörögjek a Boldogságos, mindenkor Szűz Máriához, az angyalokhoz és szentekhez és minden testvéremhez, hogy imádkozzanak értem az Úrhoz, a mi Istenünkhöz. Bizonyos, nem vagyunk méltók arra, hogy belépjünk az Ő házába, szükségünk van az Ő szavára, hogy üdvözüljünk. (vö. Mt 8,8) Nincs más dicsőségünk, csak a mi Urunk, Jézus Krisztus keresztje. (vö. Gal 6,14) A liturgiának semmi köze az aszketikus moralizmushoz: ez az Úr húsvéti misztériumának ajándéka, amelyet ha engedelmesen elfogadunk, újjáteremti életünket. A cönákulumba nem léphetünk be, csak ha megérezzük az Ő kívánságát, hogy velünk együtt fogyassza el a húsvéti vacsorát: *Desiderio desideravi hoc Pascha manducare vobiscum, antequam patiar* (Lk 22,15).

Naponta újra felfedezni a keresztény ünneplés igazságának szépségét.

21. De vigyáznunk kell: ahhoz, hogy a liturgia ellenszerként hatékony legyen, újra fel kell fedeznünk a keresztény ünnep igazságának szépségét minden nap. Még egyszer utalok arra a teológiai jelentésre, amelyet a *Sacrosanctum Concilium* 7. pontja oly szépen megfogalmaz: a liturgia Krisztus papsága, amely kinyilatkoztatott és átadatott számunkra

az Ő húsvéti misztériumában. Jelenvalóvá és tevékennyé válva az érzékekhez intézett jelek (víz, olaj, kenyér, bor, gesztusok, szavak) által, hogy a Lélek, belemerítve minket a húsvéti misztériumba, életünk minden dimenzióját átalakítva, egyre inkább Krisztushoz igazítson bennünket.

22. A liturgia szépségének folyamatos újrafelfedezése nem egy olyan rituális esztétikum keresése, amely megelégszik csupán a rítus gondos külső betartásával, vagy kielégül a rubrikák lelkiismeretes betartásával. Nyilvánvaló, hogy amit itt mondok, semmiképpen sem kívánja helyeselni azt az ellentétes hozzáállást, amely az egyszerűséget összekeveri a gondatlan banalitással, a lényeget a tudatlan felszínességgel, vagy a rituális cselekvés konkrétságát a bosszantó gyakorlati funkcionalizmussal.

23. Legyünk itt világosak: az ünneplés minden aspektusára gondosan ügyelni kell (tér, idő, gesztusok, szavak, tárgyak, ruhák, ének, zene…), és minden rubrikát be kell tartani. Ez a figyelem elég lenne ahhoz, hogy ne fosszuk meg a közösséget attól, amivel tartozunk neki; nevezetesen a húsvéti misztériumtól, amelyet az Egyház által meghatározott szertartás szerint ünnepelnek. De még ha az ünneplés minősége és megfelelő cselekménye garantált is lenne, ez nem lenne elég ahhoz, hogy részvételünk teljes legyen.

Csodálkozás a húsvéti misztérium előtt: lényeges része a liturgikus cselekménynek
24. Ha semmi csodálkozást nem váltana ki belőlünk, hogy a húsvéti misztérium a szentségi jelek konkrétságában jelenvalóvá válik, akkor valóban azt kockáztatnánk, hogy a kegyelem óceánja - amely minden ünneplést eláraszt – át tudjon járni bennünket. Az ünneplés nagyobb minőségének előnyben részesítésére irányuló erőfeszítések - még ha dicséretesek is -, nem elegendőek; ahogyan a nagyobb bensőségességre való felhívás sem. A bensőségesség azzal a veszéllyel járhat, hogy üres szubjektivitássá silányul, ha nem veszi át a keresztény misztérium kinyilatkoztatását. Az Istennel való találkozás nem az egyén belső istenkeresésének gyümölcse, hanem adott esemény. Istennel a megtestesülés új tényén keresztül találkozhatunk, amely az Utolsó Vacsorában eljut arra a végső pontra, hogy azt kívánja, hogy mi együk meg. Hogyan történhet meg velünk az a szerencsétlenség, hogy eltávolodunk eme ajándék szépségének vonzásától?

25. Amikor a húsvéti misztériumon való megdöbbenésről beszélek, egyáltalán nem arra akarok utalni, amit - időnként úgy tűnik, hogy - a „misztérium átérzése” homályos kifejezéssel emlegetnek. Néha ez a liturgikus reform elleni feltételezett fő vádak között szerepel. Azt mondják, hogy a misztérium átérzése eltűnt az ünneplésből. Az ámulat vagy csodálkozás, amiről beszélek, nem valamiféle legyőzöttség egy homályos valóság vagy egy titokzatos rítus láttán. Éppen ellenkezőleg: csodálkozás azon a tényen, hogy Isten üdvözítő terve Jézus húsvéti cselekedetében nyilatkozott meg (vö. Ef 1,3-14), és ennek a húsvéti cselekedetnek az ereje továbbra is elér bennünket a „misztériumok”, a szentségek ünneplésében. Továbbra is igaz, hogy a kinyilatkoztatás teljessége a mi emberi végességünkhöz képest olyan bőséggel bír, amely meghalad bennünket, és amely az idők végén, az Úr visszatérésekor találja meg beteljesedését. De ha az ámulat a megfelelő fajtájú, akkor nem áll fenn a veszélye annak, hogy Isten jelenlétének másságát nem érzékeljük, még abban a közelségben sem, amelyet a megtestesülés óhajt. Ha a reform megszüntette ezt a homályos „misztérium átérzését”, akkor ez több mint vádaskodást kiváltó ok, inkább érdemül róható fel. A szépség, akárcsak az igazság, mindig csodálatot szül, és amikor ezeket Isten misztériumára vonatkoztatják, imádathoz vezetnek.

26. A csodálkozás a liturgikus cselekvés lényeges része, mert ez azoknak a magatartása, akik tudják, hogy a szimbolikus gesztusok sajátosságával állnak szemben. Ez azoknak a csodálkozása, akik megtapasztalják a szimbólum erejét, amely nem abban áll, hogy valamilyen elvont fogalomra utal, hanem abban, hogy a maga konkrétságában tartalmazza és fejezi ki azt, amit jelent.

A komoly és életerős liturgikus képzés szükségessége
27. Az alapvető kérdés tehát a következő: hogyan nyerjük vissza a liturgikus cselekvés teljes megélésének képességét? Ez volt a zsinati reform célja. A kihívás rendkívül nagy, mert a modern ember - nem minden kultúrában egyforma mértékben - elvesztette a szimbolikus cselekvésbe való bekapcsolódás képességét, ami a liturgikus cselekmény lényeges vonása.

28. A posztmodernitással az emberek még inkább elveszettnek érzik magukat, mindenféle viszonyítási pont nélkül, értékek nélkül, mert közömbössé váltak, teljesen elárvultak, olyan széttöredezettségben élnek, amelyben a jelentések látóhatára elérhetetlennek tűnik. Így még nyomasztóbban hat az a terhes örökség, amelyet az előző korszak hagyott ránk, és amely individualizmusból és szubjektivizmusból áll (ami ismét a pelagiánus és gnosztikus problémákat idézi fel). Ide sorolható továbbá egy olyan elvont spiritualizálás is, amely ellentmond magának az emberi természetnek, hiszen az emberi személy megtestesült szellem, és ezért mint ilyen, képes a szimbolikus cselekvésre és a szimbolikus megértésre.

29. A modern világnak ezzel a valóságával akart a zsinaton egyesült Egyház kapcsolatba lépni, megerősítve annak tudatosságát, hogy az Egyház Krisztus szentsége, a nemzetek világossága (*Lumen gentium*), továbbá Isten Igéjének (*Dei verbum*) áhítatos hallgatásába helyezve magát, és sajátjának ismerve el kortársaink örömeit és reményeit (*Gaudium et spes*). A Zsinat nagy konstitúciói nem választhatók el egymástól, és nem véletlen, hogy az Egyetemes Zsinat egyetlen hatalmas elmélkedési erőfeszítése - amely az Egyházban a szinodalitás legmagasabb szintű kifejeződése, és amelynek gazdagságának őrzésére mindannyiukkal együtt én is hivatott vagyok - a liturgiáról való elmélkedéssel kezdődött (*Sacrosanctum Concilium*).

30. A zsinat második ülésszakának lezárásakor (1963. december 4-én) VI. Szent Pál így fejezte ki magát: „A nehéz, összetett viták gazdag eredményekkel jártak. Lezárásra került egy témakör, a szent liturgia. Minden más előtt kezelve, bizonyos értelemben elsőbbséget élvez minden mással szemben az Egyház életében rejlő méltósága és fontossága miatt, és ma ünnepélyesen kihirdetjük a liturgiáról szóló dokumentumot. Lelkünk ezért igazi örömmel ujjong, mert a dolgok menetében észrevesszük az értékek és kötelességek helyes skálájának tiszteletben tartását. Istennek kell az első helyen állnia; a hozzá szóló ima az első kötelességünk. A liturgia az Istennel való közösség első forrása, amelyben Isten megosztja velünk saját életét. Ez egyben a lelki élet első iskolája is. A liturgia az első ajándék, amelyet a hit és az imák buzgósága által velünk egyesült keresztény népnek kell adnunk. Elsődleges meghívás is az emberiség számára, hogy most mindenki felemelje néma hangját áldott és őszinte imádságban, és így megtapasztalhassa azt a leírhatatlan, megújító erőt, amely fellelhető, amikor velünk együtt hirdeti Isten dicséretét és az emberi szív reményeit Jézus Krisztus által és a Szentlélekben”. [7]

31. Ebben a levélben nem tudok veletek kitérni e szakasz különböző kifejezéseinek gazdagságára, amelyet saját elmélkedésetekre ajánlok. Ha a liturgia „az a csúcspont, mely felé az Egyház tevékenysége irányul; ugyanakkor az a forrás is, amelyből fakad minden ereje” (*Sacrosanctum Concilium*, 10), nos, akkor megérthetjük, mi a tétje a liturgikus kérdésnek. Elcsépelt lenne az ünneplés körül sajnálatos módon jelenlévő feszültségeket egy adott rituális formával kapcsolatos, különböző ízlések közötti egyszerű eltérésként értelmezni. A problematika elsősorban ekkleziológiai természetű. Nem értem, hogyan lehet azt mondani, hogy valaki elismeri a zsinat érvényességét - bár meglep, hogy egy katolikus ezt nem feltételezi -, és ugyanakkor nem fogadja el a *Sacrosanctum Concilium*ból született liturgikus reformot, amely a liturgia valóságát a *Lumen gentium*ban oly csodálatosan leírt egyházképhez szorosan kapcsolódóan fejezi ki. Ezért - ahogyan azt már az összes püspöknek írt levelemben is kifejeztem - kötelességemnek éreztem megerősíteni, hogy „a Szent VI. Pál és Szent II. János Pál pápák által kihirdetett liturgikus könyvek, a II. Vatikáni Zsinat határozatainak értelmében, a római rítus *lex orandi*jának egyetlen kifejeződési formáját jelentik” (Motu Proprio *Traditionis custodes*, 1. cikk).

A liturgikus reform el nem fogadása, mint ahogyan annak felületes megértése is, elvonja figyelmünket attól a kötelességtől, hogy válaszokat találjunk arra a kérdésre, amelyet mindig újra felteszek: hogyan tudunk növekedni a liturgikus cselekmény teljes megélésének képességében? Hogyan hagyjuk magunkat továbbra is ámulatba ejteni azon, ami a szemünk előtt történik az ünneplésben? Komoly és dinamikus liturgikus képzésre van szükségünk.

32. Térjünk vissza a Jeruzsálembe, a cönákulumba. Pünkösd reggelén megszületik az Egyház, az új emberiség kezdeti sejtje. Csak a férfiak és nők közössége - megbékélt, mert megbocsátást nyert; élő, mert Ő él; igaz, mert az igazság Lelke lakozik benne - képes kinyitni a lelki individualizmus szűkös terét.

33. A pünkösdi közösség az, amely képes megtörni a Kenyeret abban a biztos tudatban, hogy az Úr él, feltámadt a halálból, jelen van szavával, gesztusaival, Testének és Vérének felajánlásával. Ettől a pillanattól kezdve az ünneplés a vele való találkozás kiváltságos - bár nem kizárólagos - helyévé vált. Tudjuk, hogy csak e találkozás kegyelmének köszönhetően válik az ember teljesen emberré. Csak a pünkösdi Egyház képes az embert személyként felfogni, aki nyitott az Istennel, a teremtéssel és a testvéreivel való teljes kapcsolatra.

34. Itt lelhetjük fel a liturgikus képzés döntő kérdését. Romano Guardini mondja: „Itt is kijelölődik az első gyakorlati feladat: korunknak e belső átalakulásától magával ragadva újra meg kell tanulnunk, hogyan viszonyuljunk vallásosan, mint teljesen emberi lények”. [8] Ezt teszi lehetővé a liturgia. Erre kell formálódnunk. Guardini nem habozik kijelenteni, hogy liturgikus formáció nélkül „a rituális és szövegbeli reformok nem sokat segítenek”. [9] Nem áll szándékomban itt kimerítően tárgyalni a liturgikus képzés igen gazdag témáját. Csak néhány kiindulópontot szeretnék felajánlani az elmélkedéshez. Úgy gondolom, két szempontot lehet megkülönböztetni: a liturgiára való formálódást és a liturgia általi formálódást. Az első függ a másodiktól, amely alapvető fontosságú.

35. Szükséges volt és szükséges a jelenben is megtalálni a csatornákat a liturgiára való formálódáshoz, amely a liturgia tanulmányozása. A liturgikus mozgalom kezdetétől fogva sokat tettek e tekintetben a tudósok és a tudományos intézmények értékes hozzájárulásával. Mindazonáltal, most fontos, hogy ezt az ismeretet az akadémiai

környezeten túl is elterjesszük, mégpedig hozzáférhető módon, hogy a hívek mindegyike növekedhessen a liturgia teológiai értelmének ismeretében. Ez a döntő kérdés, és ez alapoz meg mindenfajta megértést és minden liturgikus gyakorlatot. Magát az ünneplést is megalapozza, segítve mindenkit, hogy elsajátítsa azt a képességet, mely lehetővé teszi az euchológiai szövegek, a rituális dinamika és mindezek antropológiai jelentőségének megértését.

36. Gondolok közösségeink rendszeres ritmusára, amelyek az Eucharisztia ünneplésére gyűlnek össze az Úr napján, vasárnapról vasárnapra, húsvétról húsvétra, az egyes ember és a helyi közösségek életének különleges pillanataiban, az élet mindenféle szakaszában. A felszentelt szolgálattevők elsődleges fontosságú lelkipásztori tevékenységet végeznek, amikor kézen fogják a megkeresztelt híveket, hogy elvezessék őket a húsvéti Misztérium ismételt megtapasztalásába. Mindig emlékezzünk arra, hogy az Egyház, Krisztus Teste az ünneplő alany, és nem csak a pap. Az a fajta tudás, amely a tanulmányokból származik, csak az első lépés ahhoz, hogy képesek legyünk belépni az ünnepelt misztériumba. Nyilvánvaló, hogy ahhoz, hogy vezetni tudják testvéreiket, a közösségben elnökölő papoknak ismerniük kell az utat: ismerniük kell abból, hogy tanulmányozták azt teológiai tanulmányaik során, de abból is, hogy a liturgián az élő hit megélésének tényleges gyakorlatával, az imádságból táplálkozva - és bizonyára nemcsak mint teljesítendő kötelezettségként – vettek részt. Felszentelése napján minden pap hallja, hogy a püspök ezt mondja neki: „Ismerd fel, és kövesd is, amit teszel; alakítsd életedet az Úr keresztjének titka szerint”. [10]

37. A papnevelő intézetekben a liturgia tanulmánytervének is figyelembe kell vennie azt a rendkívüli képességet, amellyel a tényleges ünneplés önmagában rendelkezik, hogy szerves és egységes látásmódot nyújtson minden teológiai ismeretnek. A teológia minden tudományágának - mindegyik a maga szemszögéből - meg kell mutatnia a maga bensőséges kapcsolatát a liturgiával, amelynek fényében a papképzés egysége világossá válik és megvalósul (vö. *Sacrosanctum Concilium*, 16). A szemináriumok teológiai képzésében megvalósuló liturgikus-tudományos tanulmányi tervnek minden bizonnyal pozitív hatásai lennének a lelkipásztori tevékenységre. Az egyházi életnek nincs olyan szelete, amely ne a liturgiában találná meg csúcspontját és forrását. Az átfogó, szerves és integrált lelkipásztori gyakorlat nem kidolgozott programok eredményeként jön létre, hanem sokkal inkább annak a következménye, hogy a közösség életének középpontjába a vasárnapi Eucharisztiát, a közösség alapját helyezzük. A liturgia teológiai értelmezése semmiképpen sem engedi meg, hogy ezeket a szavakat úgy értsük, hogy mindent az istentisztelet szempontjára redukáljunk. Nem hiteles az az ünneplés, amely nem evangelizál, mint ahogy nem hiteles az az igehirdetés sem, amely nem vezet az ünneplésben a feltámadt Úrral való találkozáshoz. Mindkettőre érvényes, hogy a szeretet tanúságtétele nélkül olyan, mintha a zengő érc vagy pengő cimbalom (1Kor 13,1) szólalna meg.

38. A papság, valamint minden megkeresztelt számára a liturgikus képzés ebben az első értelemben nem olyasmi, amit egyszer s mindenkorra el lehet sajátítani. Mivel az ünnepelt misztérium ajándéka meghaladja megismerési képességünket, ennek az erőfeszítésnek mindenképpen kísérnie kell mindenki állandó képzését, mégpedig a kicsinyek alázatával, mely képessé tesz bennünket a rácsodálkozásra.

39. Egy utolsó megjegyzés a szemináriumokkal kapcsolatban: a tanulmányi program mellett lehetőséget kell nyújtaniuk egy olyan ünneplés megélésére is, amely nemcsak rituális szempontból példaértékű, hanem hiteles és élő, és amely lehetővé teszi az Istennel való valódi közösség megélését, ugyanannak a közösségnek a megélését, amelyre a teológiai tudásnak törekednie kell. Isten misztériumának megismerését csak a Lélek működése teheti teljessé, mert Isten misztériuma nem valami szellemileg megragadható dolog, hanem olyan kapcsolat, amely az egész életet érinti. Ez a tapasztalat alapvető fontosságú ahhoz, hogy a szeminaristák, miután felszentelt papokká válnak, elkísérhessék a közösségeket Isten misztériuma - amely a szeretet misztériuma - megismerésének ugyanazon az útján.

40. Ez utóbbi megfontolás vezet el bennünket ahhoz a második értelemről való elmélkedéshez, amelyet a „liturgikus képzés" kifejezésen érthetünk. Arra utalok, hogy a liturgikus ünneplésben való részvételből formálódunk, ki-ki a maga hivatásának megfelelően. Még a tanulmányokból származó tudás is, amelyről az imént beszéltem, hogy ne váljon egyfajta racionalizmussá, arra kell szolgáljon, hogy megvalósuljon magának a liturgiának a formáló hatása minden Krisztusban hívő emberben.

41. Mindabból, amit a liturgia természetéről mondtunk, világossá válik, hogy Krisztus misztériumának megismerése, életünk döntő kérdése, nem valamilyen eszme mentális elsajátításában áll, hanem az Ő személyével való valódi, egzisztenciális elköteleződésben. Ebben az értelemben a liturgia nem a „tudásról" szól, és a liturgia célja elsősorban nem pedagógiai, még ha nagy pedagógiai értéke is van (Vö. *Sacrosanctum Concilium*, 33.). A liturgia inkább a dicsőítésről szól, a Fiú Húsvétjáért való hálaadásról, akinek megmentő ereje eléri életünket. Az ünneplés arról a valóságról szól, hogy nyitottak vagyunk a Lélek működésére, aki addig működik általa, amíg Krisztus ki nem alakul bennünk (Vö. Gal 4,19). Formálódásunk teljessége a Krisztushoz való hasonulásunk. Ismétlem: nem egy elvont szellemi folyamatról van szó, hanem a krisztusivá válásról. Ez az a cél, amelynek elérésére a Lélek adatott, akinek a tevékenysége mindig és kizárólag abban áll, hogy megformálja Krisztus Testét. Így van ez az eucharisztikus kenyérrel, és minden megkeresztelt emberrel is, aki arra hivatott, hogy mindig, egyre inkább azzá váljon, amit ajándékként kapott a keresztségben; nevezetesen, hogy Krisztus Testének tagja legyen. Nagy Szent Leó írja: „Krisztus Testében és Vérében való részesedésünknek nincs más célja, mint hogy azzá váljunk, amit eszünk". [11]

42. Ez az egzisztenciális elköteleződés - a megtestesülés módszerének folytonosságában és azzal összhangban - szentségi módon történik. A liturgia olyan dolgokból áll, amelyek a spirituális absztrakciók pontos ellentétei: kenyér, bor, olaj, víz, illatok, tűz, hamu, kő, szövetek, színek, test, szavak, hangok, csendek, gesztusok, tér, mozgás, cselekvés, rend, idő, fény. Az egész teremtés Isten szeretetének megnyilvánulása, és attól kezdve, hogy ugyanez a szeretet Jézus keresztjében a maga teljességében megnyilvánult, az egész teremtés felé vonzódik. A teremtés egésze a megtestesült, megfeszített, meghalt, feltámadt, az Atyához mennybement Igével való találkozás szolgálatában áll. Miként a keresztvíz feletti áldó ima is énekli, de megtaláljuk a szent krizma feletti imában, valamint a kenyér és a bor felajánlásának szavainál is - mind a föld termése és emberi kéz munkája.

43. A liturgia nem azért adja Isten dicsőségét, mert mi hozzá tudunk tenni valamit annak a megközelíthetetlen fénynek a szépségéhez, amelyben Isten lakozik (vö. 1Tim 6,16). Az

angyali ének tökéletességéhez sem tudunk semmit hozzátenni, amely örökké visszhangzik a mennyei helyeken. A liturgia dicsőséget ad Istennek, mert lehetővé teszi számunkra - itt, a földön -, hogy a misztériumok ünneplésében lássuk Istent, és hogy Őt látva életet merítsünk az Ő Húsvétjából. Mi, akik bűneink által halottak voltunk, és Krisztussal együtt újra élővé lettünk - mi vagyunk Isten dicsősége. Kegyelemből üdvözültünk (Ef 2,5). Iréneusz, a *doctor unitatis* emlékeztet minket erre: „Isten dicsősége az élő ember, és az ember élete abban áll, hogy látja Istent: ha már Isten kinyilatkoztatása a teremtés által életet ad minden élőlénynek a földön, akkor mennyivel inkább oka az életnek az Atya Ige általi megnyilvánulása azok számára, akik látják Istent". [12]

44. Guardini írja: „Itt körvonalazódik a liturgikus képzés munkájának első feladata: az embernek újra képessé kell válnia a szimbólumok használatára".[13] Ez mindenkinek felelőssége, a felszentelt szolgálattevőké és a híveké egyaránt. A feladat nem könnyű, mert a modern ember írástudatlan lett, nem képes többé olvasni a szimbólumokat; szinte mintha nem is sejtené a létezésüket. Ez történik testünk szimbólumával is. A testünk azért szimbólum, mert a lélek és a test bensőséges egyesülése; a szellemi lélek láthatósága a testi rendben; és ebben áll az emberi lény egyedisége, a személynek az élőlények bármely más formájára visszavezethetetlen sajátossága. A transzcendensre, Istenre való nyitottságunk konstitutív számunkra. Ha ezt nem ismerjük fel, az elkerülhetetlenül nemcsak Isten, hanem önmagunk meg nem ismeréséhez is vezet. Elég, ha megnézzük, milyen paradox módon bánnak a testtel: az egyik pillanatban szinte megszállottan gondoskodnak róla, az örök fiatalság mítoszától inspirálva, a másik pillanatban pedig a testet olyan anyagisággá degradálják, amelytől megtagadnak minden méltóságot. Tény, hogy a testnek nem lehet értéket adni csak magából a testből kiindulva. Minden szimbólum egyszerre erőteljes és törékeny. Ha nem tisztelik, ha nem úgy kezelik, amilyen, akkor összetörik, elveszti erejét, jelentéktelenné válik.

Már nincs meg bennünk Szent Ferenc bámulata, aki ránézett a Napra - amelyet testvérnek nevezett, mert annak érezte - és látta, hogy *szép ő és sugárzó nagy ragyogással ékes*, és csodálattal telve énekelte, hogy *a Te képed, Fölséges*. [14] A test és minden teremtmény szimbolikus értékének megragadására való képesség elvesztése szinte hozzáférhetetlenné teszi a liturgia szimbolikus nyelvét a modern mentalitás számára. Pedig szó sem lehet arról, hogy lemondjunk erről a nyelvről. Nem lehet lemondani róla, mert a Szentháromság ezt választotta ki arra, hogy az Ige testén keresztül elérjen minket. Inkább arról van szó, hogy visszanyerjük a liturgia szimbólumainak használatára és megértésére való képességünket. Nem szabad elveszítenünk a reményt, mert ez a dimenzió bennünk, ahogy az imént mondtam, konstitutív; és a materializmus és a spiritualizmus - mindkettő a lélek és a test egységének tagadása - gonoszságai ellenére mindig készen áll arra, hogy újra felszínre törjön, mint minden igazság.

45. A kérdés tehát, amelyet fel akarok tenni, az, hogy hogyan válhatunk ismét képessé a szimbólumok használatára? Hogyan tudunk visszatérni ahhoz, hogy képesek legyünk olvasni őket, hogy élni tudjunk velük? Jól tudjuk, hogy a szentségek ünneplése Isten kegyelméből önmagában is hatékony (*ex opere operato*), de ez nem garantálja az emberek teljes elköteleződését anélkül, hogy megfelelő módon viszonyulnának az ünneplés nyelvéhez. A szimbolikus „olvasás" nem mentális tudás, nem fogalmak elsajátítása, hanem élő tapasztalat.

46. Mindenekelőtt újra el kell sajátítanunk a teremtés iránti bizalmat. Ez alatt azt értem, hogy a dolgok - a szentségek a dolgokból „készülnek" - Istentől származnak, Istenre irányulnak, és Őt fogadták be. Sajátos módon igaz ez a Megtestesülésre, hogy az üdvösség eszközeivé, a Lélek hordozóivá, a kegyelem csatornáivá válhassanak. Ebben világossá válik, hogy milyen hatalmas a távolság e látásmód és akár a materialista, akár a spiritualista látásmód között. Ha a teremtett dolgok ilyen alapvető, lényeges részét képezik annak a szentségi cselekvésnek, amely üdvösségünket hozza el, akkor új, nem felszínes, hanem tiszteletteljes és hálás tekintettel kell rájuk néznünk. A teremtett dolgok kezdettől fogva tartalmazzák a szentségek megszentelő kegyelmének csíráját.

47. Még mindig azon gondolkodva, hogyan formál minket a liturgia, egy másik döntő kérdés az a nevelés, amely ahhoz szükséges, hogy képesek legyünk elsajátítani azt a belső hozzáállást, amely lehetővé teszi számunkra a liturgikus szimbólumok használatát és megértését. Hadd fejezzem ki ezt egyszerű módon. Gondolok itt a szülőkre, vagy még inkább talán a nagyszülőkre, de a lelkipásztorainkra és katekétáinkra is. Sokan közülünk tőlük tanultuk meg a liturgia gesztusainak erejét, mint például a kereszt jelét, a térdelést, a hitvallás szövegét. Talán nincs is tényleges emlékünk az ilyen tanulásról, de könnyen el tudjuk képzelni azt a gesztust, amikor egy nagyobb kéz megfogja egy gyermek kis kezét, és lassan végigkíséri, ahogyan először rajzolja meg a testén üdvösségünk jelét. Szavak kísérik a mozdulatot, ezeket is lassan mondják, szinte mintha a gesztus minden pillanatát, az egész testet akarnák birtokba venni: „Az Atya..., a Fiú... és a Szentlélek nevében... Ámen." Aztán a gyermek kezét magára hagyják, és figyelik, hogy egyedül ismételje meg az egészet, a közelben készenlétben álló segítséggel, ha kell. De ez a gesztus most átadásra kerül, mint egy szokás, amely vele együtt fog nőni, olyan jelentést kölcsönözve neki, amelyet csak a Lélek tud. Ettől a pillanattól kezdve az a gesztus, annak szimbolikus ereje a miénk, hozzánk tartozik; vagy jobban mondva, mi tartozunk hozzá. Formát ad nekünk. Mi formálódunk általa. Itt nincs szükség sok beszédre. Nem szükséges, hogy mindent megértsünk arról a gesztusról. Arra van szükség, hogy kicsik legyünk, mind az átadásban, mind a befogadásban. A többi a Lélek munkája. Ily módon avatnak be minket a szimbolikus nyelvbe. Nem hagyhatjuk megfosztani magunkat ettől a gazdagságtól. Felnövekedve több módunk lesz a megértésre, de mindig azzal a feltétellel, hogy kicsik maradunk.

Ars celebrandi

48. A liturgia szimbólumai ápolásának és életszerű megértésükben való növekedésnek egyik módja minden bizonnyal az *ars celebrandi*, az ünneplés művészete. Ez a kifejezés is különböző értelmezések tárgya. Értelme világossá válik, ha a liturgia teológiai értelmére hivatkozunk, mely a *Sacrosanctum Concilium* 7. pontja ír le, amelyre már többször utaltam. Az *ars celebrandi* nem szűkíthető le csupán egy rubrikális mechanizmusra, még kevésbé szabad úgy gondolni rá, mint egy fantáziadús - néha vad - kreativitásra, szabályok nélkül. A rítus önmagában norma, és a norma soha nem öncélú, hanem mindig egy magasabb rendű valóság szolgálatában áll, amelyet védeni akar.

49. Minden művészetre, így az *ars celebrandi*ra is igaz, hogy különböző ismereteket igényel. Mindenekelőtt a liturgián keresztül kibontakozó dinamizmus megértését igényli. Az ünneplés cselekménye az a hely, ahol az emlékezés révén a Húsvéti Misztérium jelenvalóvá válik, hogy a megkereszteltek – részvételük által – a saját életükben megtapasztalhassák azt. Ennek megértése nélkül az ünneplés könnyen a külsőségekkel

való (többé-kevésbé kifinomult) foglalatosságba vagy csak a rubrikákkal való (többé-kevésbé merev) törődésbe torkollik.

Ezután tudni kell, hogyan cselekszik a Szentlélek minden ünneplésben. Az ünneplés művészetének összhangban kell lennie a Lélek működésével. Csak így lesz mentes a szubjektivizmusoktól, amelyek az egyéni ízlés uralmának gyümölcsei. Csak így lesz mentes a megkülönböztetés nélkül átvett kulturális elemek inváziójától, amelyeknek semmi közük az inkulturáció helyes megértéséhez.

Végül meg kell érteni a szimbolikus nyelv dinamikáját, sajátos természetét, hatékonyságát.

50. Ezekből a rövid utalásokból világossá kell válnia, hogy az ünneplés művészetét nem lehet rögtönözni. Mint minden művészet, ez is következetes alkalmazást igényel. Egy kézműves számára elég a technika. De egy művész számára a technikai tudás mellett szükség van az inspirációra is, ami a birtoklás pozitív formája. Az igazi művész nem birtokolja a művészetet, hanem inkább a művészet szállja meg őt. Az ember nem úgy tanulja meg az ünneplés művészetét, hogy gyakran jár szónoklattanra vagy a kommunikáció meggyőzést segítő technikáiról szóló kurzusra. (Nem a szándékokat ítélem el, csak a hatásokat figyelem.) Minden eszköz hasznos lehet, de a liturgia természetének és a Szentlélek működésének szolgálatában kell állnia. Gondos odaadásra van szükség az ünneplés iránt, hagyva, hogy maga az ünneplés közvetítse felénk a művészetét. Guardini írja: „Meg kell értenünk, hogy milyen mélyen megmaradtunk az individualizmus és a szubjektivizmus berögződésében, mennyire nem szoktunk hozzá a 'nagy' követelményeihez, és mennyire kicsik vallásos életünk paraméterei. Vissza kell szereznünk az érzéket az imádság 'nagy' stílusa iránt, és az akaratot az egzisztenciális felé az imádságban is. Ehhez azonban a gyenge szentimentalizmus feladása és a fegyelem révén vezet az út; az Egyháznak engedelmeskedve a vallásos létünkön és cselekedeteinken végzett komoly munkával."[15] Így tanuljuk meg az ünneplés művészetét.

51. Ha erről a témáról beszélünk, hajlamosak vagyunk arra gondolni, hogy ez csak a felszentelt szolgálattevőkre vonatkozik, akik az elnöki szolgálatot végzik. Valójában azonban ez egy olyan magatartás, amelyet minden megkereszteltnek meg kell élnie. Gondolok itt minden gesztusra és szóra, ami a közösségre tartozik: gyülekezés, körmenetben haladás, ülés, állás, térdelés, éneklés, csendben lét, akklamáció, nézés, hallgatás. A közösség, *mint egy ember* (Neh 8,1) sokféleképpen vesz részt az ünneplésben. Mindenki együtt teszi ugyanazt a gesztust, mindenki együtt, egy hangon beszél - ez az egész közösség energiáját közvetíti minden egyes ember számára. Ez az egységesség nemhogy nem tompítja, hanem éppen ellenkezőleg, arra neveli az egyes híveket, hogy személyiségük hiteles egyediségét ne individualista magatartásban, hanem az egy testnek való tudatában fedezzék fel. Nem egy liturgikus etikettkönyv követéséről van szó. Sokkal inkább egy „fegyelemről" - a Guardini által használt értelemben -, amely, ha betartjuk, hitelesen formál bennünket. Ezek olyan gesztusok és szavak, amelyek rendet tesznek belső világunkban, és bizonyos érzéseket, attitűdöket, viselkedésformákat tesznek bennünk élővé. Ezek nem egy eszmény magyarázata, amelyet igyekszünk hagyni, hogy inspiráljon bennünket, hanem olyan cselekvés, amely bevonja a testet a maga teljességében, vagyis abban a valójában, hogy test és lélek egysége.

52. Az egész közösséghez tartozó rituális cselekmények között a csend abszolút fontos helyet foglal el. Sokszor kifejezetten előírják a rubrikák. Az egész eucharisztikus ünneplés

elmerül a csendben, amely megelőzi a kezdetét, és amely rituális kibontakozásának minden pillanatát jellemzi. Valójában jelen van a bűnbánati aktusban, a „Könyörögjünk” felszólítás után, az Ige liturgiájában (az olvasmányok előtt, az olvasmányok között és a homília után), az eucharisztikus imában, a szentáldozás után. [16] Ez a csend nem egy belső menedék, ahová, mint valamiféle meghitt elszigeteltségbe rejtőzhetünk, mintha a rituális formát, mint figyelemelterelőt hagynánk magunk mögött. Ez a fajta csend ellentmondana magának az ünneplés lényegének. A liturgikus csend valami sokkal nagyszerűbb: a Szentlélek jelenlétének és működésének szimbóluma, aki az ünneplés egész cselekményét megeleveníti. Ezért a liturgia folyamatán belül a megérkezés pontját képezi. Pontosan, mivelhogy ez a Lélek szimbóluma, megvan az ereje, hogy kifejezze a Lélek sokrétű tevékenységét. Ily módon - újra felelevenítve az imént említett mozzanatokat - a csend a bűn miatti bánatból indul és a megtérés vágya felé halad. Felkelti az Ige hallgatásának készségét, és felébreszti az imádságot. Felkészít bennünket Krisztus Testének és Vérének imádására. Mindenkinek a szentáldozás bensőségében sugallja azt, hogy mit akar a Lélek elérni az életünkben, hogy a megtört Kenyérhez hasonlóvá tegyen bennünket. Mindezen okok miatt arra vagyunk hivatottak, hogy különös gondossággal végezzük a csend szimbolikus gesztusát. Általa ad nekünk formát a Lélek.

53. Minden gesztus és minden szó pontos cselekvést tartalmaz, amely mindig új, mert találkozik saját életünk mindig új pillanatával. Egy egyszerű példával fogom elmagyarázni, hogy mire gondolok. Letérdelünk, hogy bocsánatot kérjünk, hogy meghajoljunk büszkeségünkben, hogy átadjuk Istennek könnyeinket, hogy segítségét kérjük, hogy megköszönjük neki a kapott ajándékot. Mindig ugyanaz a gesztus, amely lényegében saját kicsinységünket nyilvánítja ki Isten jelenlétében. Mindazonáltal, életünk különböző pillanataiban megtéve, belső mélységeinket formálja, majd ezt követően külsőleg is megmutatkozik az Istennel és testvéreinkkel való kapcsolatunkban. A térdelést is művészettel kell végezni, vagyis szimbolikus értelmének teljes tudatában, és annak tudatában, hogy szükségünk van erre a gesztusra, hogy kifejezzük az Úr jelenlétében való létünk módját. És ha mindez igaz erre az egyszerű gesztusra, mennyivel inkább igaz lesz az Ige ünneplésére? Ó, milyen művészetet kell elsajátítanunk az Ige hirdetésére, meghallgatására, arra, hogy imádságunkat inspirálja, hogy életünkké tegyük? Mindez a legnagyobb figyelmet érdemli - nem formális vagy pusztán külsődleges, hanem élő és belső -, hogy az ünneplés minden gesztusa és minden szava, „művészettel” kifejeződésre jutva, formálja az egyes keresztény személyiségét és a közösséget.

54. Ha igaz, hogy az *ars celebrandi* az ünneplő egybegyűltek egészére nézve kötelező, akkor ugyanígy igaz az is, hogy a felszentelt szolgálattevőknek egészen különös gondot kell fordítaniuk rá. Keresztény közösségeket látogatva azt tapasztaltam, hogy a liturgikus ünneplés megélésének módját - jobb vagy sajnos rosszabb esetben - az határozza meg, hogy a lelkipásztoruk miként végzi az elöljárói feladatot a közösségben. Mondhatnánk, hogy e feladat végzésének különböző „modelljei” vannak. Íme, egy lehetséges felsorolása azoknak a megközelítéseknek, amelyek, bár egymással szemben állnak, mégis jellemzik az elöljárói feladat gyakorlásának minden bizonnyal nem megfelelő módját: merev szigorúság vagy elkeserítő kreativitás, spiritualizáló miszticizmus vagy gyakorlatias funkcionalizmus, kapkodó élénkség vagy túlhangsúlyozott lassúság, hanyag gondtalanság vagy túlzott finnyásság, túláradó barátságosság vagy papi szenvtelenség. E példák széles skáláját figyelembe véve úgy gondolom, hogy a felsorolt modellek elégtelensége közös gyökerű: az ünneplő stílus felfokozott személyeskedése, amely időnként egy rosszul leplezett rögeszmét

fejez ki, hogy a figyelem középpontjába kerüljön. Gyakran ez még nyilvánvalóbbá válik, amikor ünnepléseinket élő adásban vagy online közvetítjük, ami nem mindig helyénvaló, és további megfontolást igényel. Értsük meg egymást: nem ezek a legelterjedtebb magatartásformák, de mégsem ritkán szenvednek a közösségek attól, hogy így visszaélnek velük.

55. Még sok mindent lehetne mondani az elöljárói feladat fontosságáról és arról, hogy milyen gondosságot igényel. Különböző alkalmakkor kitértem a homília hirdetésének igényes kötelességére. [17] Itt néhány más átfogó megfontolásra szorítkozom, továbbra is együtt akarok gondolkodni veletek arról, hogyan formál bennünket a liturgia. Gondolok a vasárnapi szentmise rendszeres ritmusára közösségeinkben, és ezért a papokhoz, de hallgatólagosan minden felszentelt szolgálattevőhöz fordulok.

56. A pap az ünneplésben való jellegzetes részvételét az egyházi rend szentségében kapott ajándék alapján éli meg, és ez éppen az elöljárói feladat végzésében jut kifejezésre. Mint minden szerep, amelynek betöltésére hivatott, ez sem elsősorban a közösség által ráruházott feladat, hanem inkább a felszenteléskor kapott Szentlélek kiáradásának következménye, amely felkészíti őt erre a feladatra. A papot is formálja az, ahogyan ő gyakorolja az elöljárói feladatot az ünneplő közösségben.

57. Ahhoz, hogy ezt a szolgálatot jól végezzék el - sőt, művészettel! - alapvető fontosságú, hogy a papban élénken tudatosuljon, hogy Isten kegyelme által a feltámadt Úr sajátos jelenléte valósul meg személyében. A felszentelt pap maga is az Úr jelenlétének egyik típusa, amely az egybegyűlt kereszténye ket egyedivé, minden más gyülekezettől különbözővé teszi (vö. *Sacrosanctum Concilium*, 7). Ez a tény „szentségi" súlyt ad (tágabb értelemben) az elöljáró minden gesztusának és szavának. Az egybegyűlteknek joga van ahhoz, hogy ezekben a gesztusokban és szavakban érezze azt a vágyat, hogy az Úr ma is, mint az Utolsó Vacsorán, velünk együtt kívánja fogyasztani a húsvéti lakomát. Tehát a feltámadt Úr van a vezető szerepben, és nem a mi éretlenségünk, amely olyan szerepeket és viselkedésformákat vállal, amelyek egyszerűen nem megfelelőek. Magát a papot is le kell győznie annak a közösség (communio) utáni vágynak, amelyet az Úr minden egyes ember iránt érez. Olyan, mintha közepére kerülne Jézus szeretettől égő Szívének, valamint minden egyes hívő szívének a középpontjába, amely az Úr szeretetének tárgya. Az Eucharisztiában elöljárói feladatot végezni annyi, mint belemerülni Isten szeretetének kohójába. Ha megadatik nekünk, hogy megértsük ezt a valóságot, vagy akár csak megsejtsünk valamit belőle, akkor bizonyára nem lesz többé szükségünk egy olyan *igazgatóságra*, amely előírja a megfelelő viselkedést. Ha erre szükségünk van, akkor az a *szívünk keménysége* miatt van. A legmagasabb normát, és ezért a legigényesebbet maga az eucharisztikus ünneplés valósága jelenti, amely kiválasztja azokat a szavakat, gesztusokat, érzéseket, amelyek megértetik velünk, hogy ezek használata megfelel-e annak a valóságnak, amelyet szolgálnak, vagy sem. Nyilvánvaló, hogy ezt nem lehet rögtönözni. Ez egy művészet. Erőfeszítést igényel a pap részéről, az Úr által a földre hozott szeretettűznek szorgalmas ápolását (Lk 12,49).

58. Amikor az első közösség az Úr parancsának engedelmeskedve megtörte a kenyeret, ezt Mária tekintete alatt tette, aki az Egyház első lépéseit kísérte: „Ezek mindnyájan állhatatosan, egy szívvel-lélekkel kitartottak az imádkozásban az asszonyokkal, valamint Máriával, Jézus anyjával és rokonaival együtt" (ApCsel 1,14). A Szűzanya „őrködik" Fia

apostolokra bízott gesztusai felett. Ahogyan Gábor angyal szavainak elhangzása után védte a testté lett Igét méhében, úgy védelmezi az Egyház méhében is azokat a gesztusokat, amelyek Fiának testét formálják. A pap, aki az egyházi rend szentségében kapott ajándék erejével megismétli ezeket a gesztusokat, maga is védve van Szűz Mária méhében. Tényleg szükségünk van itt olyan szabályra, amely megmondja, hogyan kell cselekednünk?

59. A papok eszközökké váltak az Úr szeretettüzének fellobbantásában a földön, Mária méhében vannak, a Szűznél, aki templommá lett (ahogyan Szent Ferenc énekelte[1]), hagyniuk kell, hogy a Szentlélek vezesse őket, hogy befejezze azt a munkát, amelyet felszentelésükkor megkezdett bennük. A Lélek működése felajánlja számukra a lehetőséget, hogy az eucharisztikus közösségben az elöljárói szolgálatot az önmagát bűnösnek tudó Péter félelmével (vö. Lk 5,1-11), a szenvedő szolga erőteljes alázatával (vö. Iz 42 sköv.)és azzal a vágyakozással végezzék, hogy a rájuk bízott emberek „elfogyasszák" őket szolgálatuk mindennapi gyakorlása során.

60. Maga az ünneplés az, ami a papot az elöljárói feladatnak erre a szintjére és minőségére neveli. Ez nem szellemi ragaszkodás, ismétlem, még akkor sem, ha egész elménknek, valamint minden érzőképességünknek részt kell vennie benne. A papot elöljárói feladatában tehát formálják mindazon szavak és gesztusok, amelyeket a Liturgia az ajkára és a kezére bíz. Nem trónon ül [18], mert az Úr annak alázatával uralkodik, aki szolgál. Nem vonja el a figyelmet az oltár központi szerepétől, amely *Krisztust jelképezi számunkra, akinek átszúrt oldalából vér és víz csordult, hogy az Egyház szentségei jöjjenek létre általuk […], dicséretünk és hálaadásunk központja*. [19]

A felajánláskor az oltárhoz közeledve a papot alázatra és bűnbánatra nevelik a következő szavak: „Alázatos lélekkel és töredelmes szívvel kérünk, Urunk, Istenünk, fogadj el minket, és legyen kedves színed előtt áldozatunk". [20] A rábízott szolgálatban nem támaszkodhat önmagára, mert a Liturgia arra hívja, hogy imádkozzon a víz jele által való megtisztulásért, amikor ezt mondja: „Mosd le, Uram, bűneimet, és vétkeimtől tisztíts meg engem". [21]

A szavaknak, amelyeket a Liturgia az ajkaira helyez, különböző tartalma van, amelyek sajátos hangnemet igényelnek. Az ilyen szavak fontossága igazi *ars dicendi*t követel meg a paptól. Ezek adnak alakot és formát belső érzelmeinek, az egyik pillanatban az Atyához intézett könyörgésben az egybegyűlt közösség nevében, máskor a néphez intézett buzdításban, ismét máskor az egész együtt elhangzó akklamációban.

Az Eucharisztikus Imádságban - amelyben szintén részt vesz minden megkeresztelt azzal, hogy *tisztelettel és csendben* hallgatja, és csatlakozik az akklamációkkal [22] (RMÁR, 78-79) - az elöljárónak ereje van arra, hogy *az egész szent nép nevében* az Atya előtt megemlékezzen Fiának az Utolsó Vacsorán történt felajánlásáról, hogy ez a mérhetetlen ajándék újból jelenvalóvá váljon az oltáron. Ebben a felajánlásban ő maga is részt vesz a maga felajánlásával. A pap nem idézheti fel az Atyának az Utolsó Vacsorát anélkül, hogy ő maga ne lenne annak részese. Nem mondhatja: „Vegyétek és egyetek ebből mindnyájan, mert ez az én testem, mely értetek adatik." hacsak nem éli meg ugyanazt a vágyat, hogy saját testét, saját életét ajánlja fel a rábízott emberekért. Ez történik az ő szolgálatának gyakorlása során.

[1] A Boldogságos Szűz üdvözlése: http://pestiferences.ferences.eu/misek-es-imadsagok/assisi-szent-ferenc-imai/a-boldogsagos-szuz-udvozlese/

Mindebből és sok minden másból is folyamatosan formálódik a pap az ünneplés cselekedete révén.

* * *

61. Ebben a levélben csupán néhány elmélkedést akartam megosztani, amelyek minden bizonnyal nem merítik ki a szent misztériumok ünneplésének mérhetetlen kincsét. Arra kérek minden püspököt, papot és diakónust, a szemináriumok oktatóit, a teológiai karok és teológiai iskolák oktatóit és minden katekétát, hogy segítsenek Isten szent népének meríteni abból, ami a keresztény lelkiség elsődleges forrása. Arra vagyunk hivatottak, hogy újra és újra felfedezzük a *Sacrosanctum Concilium* első pontjaiban feltárt általános elvek gazdagságát, megragadva a zsinat eme első konstitúciója és az összes többi konstitúció közötti bensőséges kapcsolatot. Ezért nem térhetünk vissza ahhoz a rituális formához, amelyet a zsinati atyák *cum Petro et sub Petro* reformra méltónak éreztek, a Szentlélek vezetése alatt és pásztori lelkiismeretüket követve jóváhagyva azokat az elveket, amelyekből a reform született. A szent pápák, VI. Pál és II. János Pál, a megreformált liturgikus könyveket *ex decreto Sacrosancti Œcumenici Concilii Vaticani II* hagyták jóvá, és ezzel garantálták a reform zsinathoz való hűségét. Ezért írtam meg a *Traditionis custodes*t, hogy az Egyház sokféle nyelven, de egy és ugyanazt az imát végezze, amely képes kifejezni egységét. [23] Ezt az egységet szeretném, mint már írtam, a római rítusú Egyház egészében újra helyreállítva látni.

62. Szeretném, ha ez a levél segítene bennünket abban, hogy újra felébredjen bennünk a rácsodálkozás a keresztény ünneplés igazságának szépségére, hogy emlékeztessen bennünket a hiteles liturgikus képzés szükségességére, és hogy felismerjük az ünneplés művészetének fontosságát, amely a húsvéti misztérium igazságának szolgálatában áll, és annak fontosságát, hogy minden megkeresztelt részt vegyen benne, mindenki a maga hivatása szerint.

Mindez a gazdagság nincs messze tőlünk. Ott van templomainkban, keresztény ünnepeinkben, a vasárnap központi szerepében, az általunk ünnepelt szentségek erejében. A keresztény élet a növekedés folyamatos útja. Arra vagyunk hivatottak, hogy hagyjuk magunkat az örömben és a közösségben formálni.

63. Ehhez szeretnék még egy további jelzést hagyni, hogy utunkat tovább tudjuk folytatni. Arra hívlak benneteket, hogy fedezzétek fel újra a *liturgikus év* és *az Úr napja* (vasárnap) értelmét. Mindkettőt feladatként szintén ránk hagyta a Zsinat (Vö. *Sacrosanctum Concilium*, 102-111).

64. Mindannak fényében, amit fentebb mondtunk, láthatjuk, hogy a liturgikus év számunkra a Krisztus-misztérium megismerésében való növekedés lehetőségét jelenti, életünk elmerülését halálának és feltámadásának misztériumában, várva az Ő dicsőségben való visszatérését. Ez egy igazi folyamatos képzés. Életünk nem események véletlenszerű, kaotikus sorozata, melyben egyik követi a másikat. Sokkal inkább egy pontos útvonal, amely az Ő halálának és feltámadásának egyik évenkénti ünneplésétől a másikig, hozzá igazít bennünket, *míg reménykedve várjuk az örök boldogságot és Üdvözítőnknek, Jézus Krisztusnak dicsőséges eljöttét.* [24]

65. Ahogyan az Ő halálának és feltámadásának misztériuma által újjáteremtett idő folyik, az Egyház minden nyolcadik napon az Úr napján ünnepli üdvösségünk eseményét. A

vasárnap, mielőtt parancs lenne, olyan ajándék, amelyet Isten ad népének; és ezért az Egyház előírással védi azt. A vasárnapi ünneplés a keresztény közösség számára az Eucharisztia által való formálódás lehetőségét kínálja. Vasárnapról vasárnapra a feltámadott Úr szava megvilágítja létünket, el akarja érni bennünk azt a célt, amiért elküldték (Vö. Iz 55,10-11). Vasárnapról vasárnapra a Krisztus Testében és Vérében való közösség életünket is az Atyának tetsző áldozattá akarja tenni az osztozás, a vendégszeretet, és a szolgálat testvéri közösségében. Vasárnapról vasárnapra a megtört Kenyér energiája megtart bennünket az evangélium hirdetésére, amelyben ünneplésünk hitelessége megmutatkozik.

Hagyjuk el a polémiát, hogy együtt hallgassuk, mit mond a Lélek az Egyháznak! Őrizzük meg közösségünket! Továbbra is csodálkozzunk rá a liturgia szépségére! A húsvéti misztérium nekünk adatott. Engedjük, hogy átöleljen bennünket az a vágy, hogy az Úr továbbra is velünk fogyassza el az Ő húsvéti lakomáját. Mindezt Mária, az Egyház Anyjának tekintete alatt.

Kelt Rómában, Lateráni Szent Jánosnál, június 29-én, Szent Péter és Szent Pál apostolok liturgikus főünnepén, a 2022-es évben, pápaságom tizedik évében.

Ferenc

Rettegjen minden ember, reszkessen az egész világ és örömtől repessen az ég,
midőn az oltáron a pap kezében nyugszik Krisztus, az élő Isten Fia.
Ó, csodálatra méltó nagyság és bámulandó méltóság!
Ó, fölséges alázatosság!
Ó, alázatos fölség, hogy a világegyetem Ura, Isten és az Isten Fia
annyira megalázza magát, hogy üdvösségünkért a kenyér szerény színe alá rejtezik.
Lássátok meg, testvéreim, Isten alázatosságát
és öntsétek ki szíveteket előtte.
Alázzátok meg magatokat, hogy felmagasztaltassatok általa.
Semmit se tartsatok tehát vissza magatokból,
hogy egészen magához fogadjon benneteket az, aki egészen odaadja magát értetek.

(Assisi Szent Ferenc: Az egész Rendhez írt levél, 26-29. [25])

---

[1] Vö. Leo Magnus, *Sermo LXXIV*: *De ascensione Domini II, 1*: «quod […] Redemptoris nostri conspicuum fuit, in sacramenta transivit».
[2] *Præfatio paschalis III, Missale Romanum* (2008) p. 367: «Qui immolátus iam non móritur, sed semper vivit occísus».
[3] Vö. *Missale Romanum* (2008) p. 532.
[4] Vö. Augustinus, *Enarrationes in psalmos. Ps. 138,2*; *Oratio post septimam lectionem*, *Vigilia paschalis*, *Missale Romanum* (2008) p. 359; *Super oblata, Pro Ecclesia* (B), *Missale Romanum* (2008) p. 1076.
[5] Vö. Augustinus, *In Ioannis Evangelium tractatus XXVI, 13.*
[6] Vö. Litteræ encyclicæ *Mediator Dei* (20 Novembris 1947) in *AAS* 39 (1947) 532.
[7] *AAS* 56 (1964) 34.
[8] R. Guardini *Liturgische Bildung* (1923) in *Liturgie und liturgische Bildung* (Mainz 1992) p. 43.
[9] R. Guardini *Der Kultakt und die gegenwärtige Aufgabe der Liturgischen Bildung* (1964) in *Liturgie und liturgische Bildung* (Mainz 1992) p. 14.
[10] *De Ordinatione Episcopi, Presbyterorum et Diaconorum* (1990) p. 95: «Agnosce quod ages, imitare quod tractabis, et vitam tuam mysterio dominicæ crucis conforma».
[11] Leo Magnus, *Sermo LXIII: De Passione Domini III, 7*.
[12] Irenæus Lugdunensis, *Adversus hæreses IV,20,7*.
[13] R. Guardini *Liturgische Bildung* (1923) in *Liturgie und liturgische Bildung* (Mainz 1992) p. 36.
[14] *Cantico delle Creature*, Fonti Francescane, p. 263; Eng. trans. Francis of Assisi, Early Documents, vol. I, 113. – Sík Sándor fordítása
[15] R. Guardini *Liturgische Bildung* (1923) in *Liturgie und liturgische Bildung* (Mainz 1992) p. 99.
[16] Vö. *Institutio Generalis Missalis Romani* nn. 45; 51; 54-56; 66; 71; 84; 88; 271.
[17] See Apostolic Exhortation *Evangelii gaudium,* (24 November 2013) nn. 135-144.
[18] Vö. *Institutio Generalis Missalis Romani* n. 310.
[19] *Prex dedicationis* in *Ordo dedicationis ecclesiæ et altaris* (1977) p. 102.
[20] *Missale Romanum* (2008) p. 515: «In spiritu humilitatis et in animo contrito suscipiamur a te, Domine; et sic fiat sacrificium nostrum in conspectu tuo hodie, ut placeat tibi, Domine Deus».
[21] *Missale Romanum* (2008) p. 515: «Lava me, Domine, ab iniquitate mea, et a peccato meo munda me».
[22] Vö. *Institutio Generalis Missalis Romani,* nn. 78-79.
[23] Vö. Paulus VI, Constitutio apostolica *Missale Romanum* (3 Aprilis 1969) in *AAS* 61 (1969) 222.
[24] *Missale Romanum* (2008) p. 598: «…exspectantes beatam spem et adventum Salvatoris nostri Iesu Christi».
[25] ford.: http://www.katolikus-honlap.hu/1301/level3.htm